

INTRODUCTION A UNE SOCIOLOGIE DES DOCTRINES ÉCONOMIQUES DES PHYSIOCRATES A JOHN STUART MILL

Paris 1963, par MICHEL BERNARD

Υπό ΑΛΖΑΡΟΥ Θ. ΧΟΥΜΑΝΙΑΗ (Α.Σ.Ο.Ε.Ε.)

Ἐναντι τῶν οἰκονομετρικῶν συμβολῶν εἰς τὴν Οἰκονομικὴν Ἐπιστήμην ἢ κοινωνιολογικὴ διερεύνησις ἀναπτύσσεται παραλλήλως, καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ παρήγορον σημεῖον διὰ τὴν Οἰκονομικὴν, ἥτις εἶναι κοινωνικὴ ἐπιστήμη, καὶ τὴν ὁποίαν ἢ ὑπερβολικὴ κατὰχρησις μαθηματικῶν τὴν ἔφερε ἐγγύτερον πρὸς τὰς θετικὰς ἐπιστήμας διὰ τὴν ἀποξενώσῃ ἐκ τοῦ πραγματικοῦ πεδίου τῆς καὶ τὴν καταστάσῃ ἐν πολλοῖς ἄγονον καὶ «παραδόξον» ἐντὸς τοῦ κύκλου τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Οὕτως ἄλλωστε ἐγενήθησαν καὶ αἱ ἰδέαι ἐὰν ἢ Οἰκονομικὴ Ἐπιστήμη διέρχεται κρίσιν καὶ ἐὰν ἀπεμακρύνῃ αὕτη, τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἢ καὶ ἐὰν πράγματι εἶναι ἢ ὀρθὴ ἢ ἀκολουθουμένη, σήμερον ἴδός. Συνεπῶς ἐργασίαι αἰτινες καλλιεργοῦν τὸ κοινωνιολογικὸν ὑπόστρωμα αὐτῆς ἀποτελοῦν ἀνασχρητικὰς δυνάμεις ἐναντι τῶν ἐξτρεμιστικῶν μαθηματικῶν τάσεων καὶ τὴν συγκρατοῦν ὥστε νὰ σταθῇ εἰς τὸ πραγματικὸν περιεχόμενον αὐτῆς.

Ἐξ ἄλλου ἢ Οἰκονομετρία ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει δὲν δύναται νὰ προαγάγῃ τὸ θεωρητικὸν οἰκοδόμημα τῆς Οἰκονομικῆς, διότι πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται διάφορος λογισμὸς, τοῦ μαθηματικοῦ ἀποτελοῦντος μίαν συμβολικὴν διατύπωσιν τῶν διαφόρων οἰκονομικῶν ἐνοιῶν.

Ἡ ἐργασία τοῦ Michel Bernard ἀκριβῶς εἰς τοῦτο συμβάλλει καλλιεργοῦσα τὸ πολιτικόν, κοινωνικόν καὶ οἰκονομικὸν περιβάλλον ἐκάστης οἰκονομικῆς δοξασίας, ἥτις διέπεται, ὡς λέγει εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν τοῦ ἔργου του ὁ συγγραφεὺς, ὑπὸ ἀνθρωπίνων προσδοκιῶν καὶ ἠθικῶν ἀξιών.

Ἐκαστον οἰκονομικὸν γεγονός εἶναι ἀνθρωπίνου περιεχομένου καὶ σκοπῶν καὶ ἐνοιῶν ἱστορικῶν. Καὶ ἀκριβῶς, ὁ θεωρητικὸς, ἐπιθυμῶν ὅπως ἐρμηνεύσῃ τὰ ἀνθρώπινα ταῦτα γεγονότα ὡς ἐκτὸς τοῦ ἀνθρώπου κείμενα παραμελεῖ τὴν σημασίαν τῆς συνειδήσεως καὶ παραμένει μετέωρος ἐκτὸς τοῦ ἀντικειμένου του. Μετέχων τοῦ γεγονότος τὸ ὁποῖον ἀναλύει ὁ ἴδιος τὸ ἐξηγεῖ καὶ κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἄποψιν προσπαθῶν, ὡς ἐπιστημῶν, νὰ συλλάβῃ ἀντικειμενικῶς τὴν πραγματικὴν φύσιν τοῦ γεγονότος. Καὶ ἢ ἐπιρροὴ ἐπὶ τῆς σκέ-

ψεύς του δεν οφείλεται μόνον εις τὸν ἰδικόν του κόσμον ἀλλὰ καὶ εις τὸ περιβάλλον του τὸ ὁποῖον ἐπιδρᾷ ἐπ' αὐτοῦ καὶ τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι ἀνεξάρτητον προηγουμένων καταστάσεων. Οὕτω δύο τάσεις διέπουν τὴν σκέψιν τοῦ συγγραφέως ἐνὸς οικονομικοῦ φαινομένου ἢ γεγονότος ἢ ἐνὸς δόγματος οικονομικοῦ, ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ ἀντικειμενική, πρὸς τὴν τείνει, δέσμιος συγχρόνως τῶν ἰδίων αὐτοῦ ἀντιλήψεων ἄς συνειδητῶς υἱοθετεῖ, καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ἐπιρροῆς τοῦ περιβάλλοντος καὶ τῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς του. Εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν τῆς περὶ «Οἰκονομίας τῆς Μεσογείου» (1965) μελέτης μου, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς τὴν ἑτέραν μελέτην μου Αἱ Κοινωνικαὶ καὶ Μεθολογικαὶ Βάσεις τῶν Οἰκονομικῶν «Δογμάτων ἐν τῇ ἐξελίξει αὐτῶν» (1963), ἀναπτύσσω τὰς αὐτὰς ἀπόψεις. Καὶ ἀκριβῶς αἱ ἰδέαι αὗται περὶ συλλήψεως τῶν οικονομικῶν θεωριῶν ἢ περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως τούτων καθιστοῦν ἀναγκαῖον τὸ κοινωνιολογικὸν καὶ ἱστορικὸν στοιχεῖον κατὰ τὴν ἐπεξεργασίαν ἢ τὴν ἐκθεσιν τοῦ στοχασμοῦ τῶν ἐργασιῶν τῆς ἡμετέρας ἐπιστήμης. Δι' ὃ καὶ εἰς τὰ μεγάλα Πανεπιστημιακὰ ἰδρύματα ὅσον ἡ Ἱστορία τῶν Οἰκονομικῶν Θεωριῶν ὅσον καὶ ἡ Ἱστορία τοῦ Οἰκονομικοῦ Βίου διδάσκονται εἰς ταχτικὴν ἐδραν ὁμοῦ ἢ κεχωρισμένως, ἀφιεμένης τῆς Ἱστορίας τῆς Οἰκονομικῆς Ἀναλύσεως εἰς περισσότερον στενὴν οἰκονομικὴν ὕλην πρὸς ἀναλυτικὴν διερεύνησιν τῶν οικονομικῶν φαινομένων. Δυστυχῶς εἰς τὴν χώραν μας οὐδεμία συγκεκριμένη προσπάθεια ἐλήφθη, προκειμένου διὰ τὴν βασικὴν ταύτην περιοχὴν τῆς ὕλης τῆς Οἰκονομικῆς.

Ἄλλὰ διὰ νὰ ἐπανελέθωμεν εἰς τὸν Bernard, οὗτος μᾶς προετοιμάζει διὰ νὰ γνωρίσωμεν, ἐν τῇ μελέτῃ τοῦ θεματός του, ὅτι θὰ συναντήσωμεν ἓνα κόσμον διανοητῶν οἵτινες κατευθύνονται ὑπὸ τῆς ἰδεολογίας των καὶ τῆς συνειδητῆς φιλοσοφίας των, δεχόμενοι τὴν ἐπιρροὴν τοῦ περιβάλλοντος. Καὶ προκειμένου περὶ τοῦ κόσμου τοῦ περιβάλλοντος, ἰσχυρίζεται ὁ Bernard, δὲν ἐννοοῦμεν τὴν κοινωνικὴν τάξιν ἢ ὁμάδα εἰς τὴν ἀνήκει ὁ συγγραφεὺς μιᾶς θεωρίας, ἀλλὰ εὐρύτερον τὴν κοινωνικὴν καὶ οἰκονομικὴν διάρθρωσιν ἐντὸς τῆς ὁποίας ἀναπτύσσει τὰς ἰδέας του. Βεβαίως, λέγει ὡς οἱ Goldmann καὶ Lukacs ὑπεστήριξαν εἰς μίαν κοινωνικὴν ὁμάδα ἀντιστοιχεῖ καὶ μία ὠρισμένη θεώρησις τοῦ κόσμου, ἐφ' ὅσον ἡ κοινωνικὴ τάξις ἢ ὁμάς κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν προέλευσίν της, τὴν αὐτονομίαν της, τὰ συμφέροντά της, τὰς προσδοκίας της. Ἄλλὰ ἐπεκτείνοντας τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς ἐννοίας τῆς διάρθρωσεως καὶ ἰδεῶν τῆς κοινωνικῆς ὁμάδος δεόν ὅπως λάβωμεν ὑπ' ὄψιν εὐρυτέρας γνώσεις καὶ ἐπιδράσεις αἰτινες δὲν εἶναι σύμφωνοι πρὸς μίαν μαρξιστικὴν αἰτιοκρατικὴν ἀποψιν τοῦ ρόλου τῆς κοινωνικῆς τάξεως ἐπὶ τῆς ἰδεολογικῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως, δεδομένου ὅτι ἡ μαρξιστικὴ ἀποψὶς εἶναι μηχανιστικὴ καὶ περιορίζει τὰ ὅρια τῶν κοινωνικῶν διαρθρώσεων καὶ ἰδεολογιῶν αὐστηρῶς ἐντὸς μιᾶς κοινωνικῆς τάξεως καὶ δὴ ἐν τῇ πάλῃ αὐτῆς πρὸς τὰς ἄλλας κοινωνικὰς τάξεις.

Ἐπίσης εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ Bernard κλείων τὴν Εἰσαγωγὴν τοῦ συμπεραίνει ὅτι αἱ φιλοσοφικαὶ ἐπιδράσεις δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐὰν δὲν δυνάμεθα νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὴν αἰτίαν αὐτῶν τῶν ἐπιδράσεων. Πᾶσα θεώρησις τοῦ κόσμου κατευθύνεται ἀπὸ ἐξηγήσεις καὶ ὠρισμένας τοποθετήσεις ἠθικῶν καθηκόντων, δι' ἃ καὶ τὰ οἰκονομικὰ δόγματα διέπονται ἀπὸ τὴν ἠθικὴν διὰ μίαν ἰδανικὴν κοινωνίαν.

Εἰς τὸ Βιβλίον I (Οἱ πρόδρομοι τοῦ φιλελευθερισμοῦ) καὶ Κεφάλαιον I (Οἱ φυσιοκράται) ὁ συγγραφεὺς μᾶς παρουσιάζει τὸ ὄριμον περιβάλλον διὰ τὴν μεταβολὴν ἧτις ἐπῆλθε εἰς τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1789 καὶ τὴν διαίσθησιν, ὡς συμβολὴν τῶν φυσιοκρατῶν δι' αὐτὴν, μολονότι τοὺς χαρακτηρίζει ἡ συντηρητικότης καὶ ὁ φόβος οἰασδήποτε ἐπαναστατικῆς μεταβολῆς. Ἐν πάσῃ περιπτώσει αἱ ἰδέαι τῶν φυσιοκρατῶν μολονότι οὐχὶ ἐπαναστατικαί, ἀλλὰ μεταρρυθμιστικαί, εἶρον ἀπήχησιν οὐχὶ εἰς τὴν Αὐλὴν τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ', ἀλλὰ εἰς τοὺς διανοουμένους καὶ δι' αὐτῶν εἰς τὸν λαόν, αἱ ὑπὸ τοῦ Turgot δὲ προγραμματισθεῖσαι προσπάθειαι ἀπέδειξαν τὴν σημασίαν τοῦ φυσιοκρατισμοῦ (σελ. 21).

Ὁ Dupont de Nemours εἶναι ἀπολογητὴς τοῦ φυσιοκρατισμοῦ ὑποστηρίζων τὰς ἰδέας τοῦ διδασκάλου του Quesnay, ἀπαρνούμενος τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν καὶ δεχόμενος νόμους εὕρισκομένους ἐντὸς τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου, ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δοθέντας εἰς αὐτόν, καὶ πρὸς τοὺς ὁποίους δέον ὅπως ὁ ἄνθρωπος προσαρμόσῃ τὴν ζωὴν του διὰ πάντα τόπον καὶ χρόνον.

Ὁ Bernard μᾶς παραθέτει τὴν περὶ φυσικῆς τάξεως ἰδέαν τῶν φυσιοκρατῶν πρὸς τὴν δέον νὰ προσαρμόζουσι οἱ ἄνθρωποι τὸ θετικὸν δίκαιον καὶ τὰς οἰκονομικὰς τῶν πράξεις. Τὸ φυσικὸν δίκαιον περιλαμβάνει καὶ τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας. Καὶ ἡ προτίμησις τῶν φυσιοκρατῶν διὰ τὴν γεωργίαν ἀναδύεται καὶ εἰς τὸ σημεῖον αὐτό, δικαιολογουμένης τῆς κατοχῆς τῆς γῆς ἔνεκα τῶν πρώτων καταβολῶν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ὑπὸ τοῦ πρώτου κατόχου βάσει τοῦ κοινωνικοῦ συμφέροντος (σελ. 24). Ἡ ἰδιοκτησία αὕτη, ἔχει τὴν θείαν σφραγίδα τῆς κατοχυρώσεως τῆς, κατὰ τρόπον κοινωνικόν, ἱεραρχικόν, ἐξ ἀντανακλάσεως τῆς οὐρανιας ἱεραρχικῆς τάξεως ἐπὶ τῆς γῆινης. Καὶ ἐνταῦθα ὁ Bernard ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐπιρροὴν τοῦ κινεζικοῦ διαφωτισμοῦ ἐπὶ τῶν φυσιοκρατῶν.

Ὁ φυσιοκρατισμὸς κατὰ Bernard, εἶναι ἓνα πολιτικοκοινωνικὸν δόγμα διασώσεως τῆς μοναρχίας καὶ ἐξευρέσεως μιᾶς νέας μεταξὺ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων ἰσορροπίας. Εἰς τὸ Κεφάλαιον II ἐπιγραφόμενον Adam Smith, ὁ συγγραφεὺς μᾶς παρουσιάζει τὰς κοινωνιολογικὰς βάσεις τῶν θεωριῶν τοῦ Ἰδρυτοῦ τῆς Κλασσικῆς Σχολῆς.

Οὗτος, λέγει διὰ τὸν Smith, παρουσίασε ἓνα ἔργον τὸ ὅποιον ἐὰν μελετηθῇ ἐπιπολαίως, θὰ γίνῃ ἀμέσως καταληπτόν. ἐὰν ὅμως μελετηθῇ μὲ μεγάλην προσοχὴν τότε θὰ προκύψωσι αἱ πλέον ἀντιφατικαὶ ἀπόψεις καὶ θὰ γεν-

νηθῆ ἔφ' ἐκάστου φαινομένου τὸ ὁποῖον ἐπεξεργάζεται ὁ Smith καὶ ἐν πρόβλημα. Διότι ὁ Adam Smith εἶναι, λέγει ὁ Bernard, ὁ Ἀριστοτέλης τῆς Οἰκονομικῆς. Καὶ ὅπως δὲν δυνάμεθα νὰ κατηγορήσωμεν τὸν Ἀριστοτέλη ἐὰν οἱ σχολαστικοὶ τὸν ἠρμήνευσαν βάσει τῶν λέξεων του, οὕτω καὶ διὰ τὸν Smith δὲν δυνάμεθα νὰ τὸν κατηγορήσωμεν ἐὰν περὶ τὸ ἔργον του προέκυψαν παρανοήσεις.

Ὁ Smith εἶναι περισσότερο φιλόσοφος παρὰ οἰκονομολόγος, εἶναι ἀναλυτῆς τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ ἀπολογητῆς τοῦ περιβάλλοντός του, τῆς ἐποχῆς τοῦ ἐκβιομηχανισμοῦ. Τὸ ἔργον του «The Theory of moral sentiments» εἶναι μεστὸν ἐκ τῶν ἰδεῶν του αὐτῶν ἐφ' ὧν στηρίζει τὸ οἰκοδόμημά του, τῆς παγκοσμίου ἁρμονίας. Ἡ θεία πρόνοια διέπει τοὺς στοχασμοὺς τοῦ Smith καὶ δι' αὐτῆς ἐξηγεῖ τὴν οἰκονομικὴν συμπεριφορὰν τῶν ἀτόμων τὰ ὁποῖα κατὰ τὸ συμφέρον των προσπαθοῦν νὰ βελτιώσουν τὴν θέσιν των ἐν τῇ κοινωνίᾳ προάγοντα ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει καὶ τὴν κοινωνίαν. Καὶ οὕτω ὁ ἀνθρώπος παρουσιάζεται ὑπὸ τοῦ Smith ὡς ὁ τέκτων τῆς παγκοσμίου ἁρμονίας ἀλλὰ καὶ ὁ παθητικὸς παράγων τῶν ἐξ αὐτῆς προερχομένων αἰδίων καὶ ἀμεταβλήτων φυσικῶν νόμων.

Τὰς ἀπόψεις του αὐτὰς υἰοθετεῖ καὶ εἰς τὸ ἔργον του «Wealth of Nations». Καὶ ὁ Bernard προβαίνει εἰς βαθυστόχαστον ἀνάlysιν τῆς σκέψεως τοῦ Smith μᾶς ἐκθέτει τὰς μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Quesnay διαφορὰς, ὡς ἐπίσης καὶ τὰ μεταξὺ των κοινὰ σημεῖα δεδομένου ὅτι διέπονται ἀμφότεροι ἀπὸ τὴν σύλληψιν μιᾶς κοινωνικῆς βιολογίας εἰς ἣν ὁ Quesnay τονίζει τὸ φυσικὸν στοιχεῖον, ἐνῶ ὁ Smith τὸ βιολογικόν.

Δὲν πρέπει ὅμως, λέγει ὁ συγγραφεὺς, νὰ λησμονῶμεν ὅτι ὁ Quesnay ἦτο ἰατρός ἐνῶ ὁ Smith φιλόσοφος. Διὰ τὸν Smith δὲν ὑφίσταται ἱστορισμός, δὲν ὑφίσταται ἱστορικὸς νόμος κινῶν τὴν ἀνθρωπίνην ἱστορίαν, ἀλλὰ ὑπάρχει μία βιολογικὴ ἐξέλιξις συμφώνως πρὸς τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ βάσει τῆς ὁποίας αἱ κοινωνίαι συνεχῶς ἐξελίσσονται πρὸς τὴν πρόοδον. Ἐὰν δὲ οἱ φυσιοκράται προσέδιδον πρωταρχικὴν σημασίαν εἰς τὴν γεωργίαν, δι' αὐτὴν τὴν πρόοδον, ὁ Smith χωρὶς νὰ ἐγκαταλείπη τὴν ἄποψιν αὐτὴν ἐθεώρησεν ὅτι καὶ ἡ ἐργασία ἐξ ἴσου συμβάλλει δι' αὐτὴν, διότι μὲ τὴν σειρὰν τῆς μεταμορφῶναι καὶ ἐπενεργεῖ ἐπὶ τῆς φύσεως. Ὅσον ἀφορᾷ διὰ τὸν ἀνθρώπινον ἐγωϊσμόν, ὅστις ἀποτελεῖ τὸ κίνητρον τῆς ἐξελίξεως τῶν κοινωνιῶν, δὲν πρέπει νὰ θεωρήσωμεν τοῦτον ὡς ἀνεξάρτητον τοῦ ἠθικοῦ συναισθήματος, δεδομένου ὅτι τοῦτο ὑπάρχει ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου ἵνα συγκαταστή τοῦτον ἀπὸ τὰς ὑπερβολὰς τοῦ ἐγωϊσμοῦ. Καὶ τὰ δύο συναισθήματα αὐτὰ εἶναι δῶρα τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν ἀνθρώπον καὶ συνυπάρχουν μὲ αὐτόν. Οὕτω δὲν πρέπει νὰ διστάσωμεν νὰ δώσωμεν τὴν ἐλευθερίαν εἰς τὰς οἰκονομικὰς ἐνεργείας τοῦ ἀνθρώπου, διότι καὶ συμβιβάζεται αὕτη μὲ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν καὶ δὲν φέρει εἰς ἀποτελέσματα δυνάμενα νὰ καταστρέψουν τὴν παγκόσμιον ἁρμονίαν.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Bernard μᾶς ὁμιλεῖ διὰ τὰς οἰκονομικὰς συνθήκας τῆς Ἀγγλίας τὸ 1770 καὶ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ περιβάλλοντος τούτου ἐπὶ τοῦ Smith. Εἶτα μᾶς περιγράφει τοὺς νόμους τῆς ἀγορᾶς κατὰ τὴν σμιθειανὴν ἀντίληψιν, τὴν ἀστικὴν ἠθικὴν, τὸν σμιθειανὸν πολιτικὸν φιλελευθερισμὸν καὶ τὴν συμπάθειαν τὴν ὅποιαν ἐκφράζει ὁ Smith πρὸς τὴν ἐργατικὴν τάξιν, εὐρισκομένην εἰς μειονεκτικὴν θέσιν ἔναντι τῶν ἐπιχειρηματιῶν καὶ τῶν γαιοκτημόνων, ἰδίᾳ τῶν τελευταίων.

Εἰς τὸ Βιβλίον II ὁ Bernard ἐκθέτει τὰ φιλελεύθερα συστήματα καὶ εἰς τὸ Κεφάλαιον I ἀναφέρεται εἰς τὸν Malthus.

Αἱ θεωρίαι τοῦ Malthus ἐπροξένησαν τὴν μεγαλυτέραν ἐντύπωσιν κατὰ τὴν ἐποχὴν του, ἀλλὰ εἶτι καὶ σήμερον εἶναι εἴτε ἀπὸ πλευρᾶς οἰκονομικῆς θεωρίας εἴτε ἀπὸ πλευρᾶς κοινωνιολογίας θέμα σοβαρῶν συζητήσεων.

Ὁ Malthus δέχεται τὸν νατουραλισμὸν τῆς ἀναγκαιότητος τοῦ Smith ὑποστηρίζει μετὰ θέρμης τὴν καλωσύνην τοῦ Θεοῦ, τὴν φυσικὴν τάξιν του, καὶ τὴν ἐπιθυμίαν του δι' εὐτυχίαν τῶν ἀνθρώπων. Ἀλλὰ τὴν ἐκ Θεοῦ, προερχομένην ἁρμονίαν δὲν θεωρεῖ ὡς ἐπιτυγχανομένην αὐτομάτως. Ἀπαιτεῖται καὶ ἡ συμμόρφωσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς αὐτοὺς τοὺς νόμους καὶ ἡ ἀποχὴ του ἀπὸ ἐνεργείας ἄτινες δύνανται νὰ καταστρέψουν τὸν ρυθμὸν τοῦ φυσικοῦ μηχανισμοῦ εἰς ὃν συμμετέχει (σελ. 64). Διὰ τὸν πάστορα Malthus ἡ γῆ εἶναι κοιλὰς δακρύων καὶ ἡ ζωὴ πλήρης δοκιμασιῶν δι' ἃ καὶ οἱ ἄνθρωποι δὲν πρέπει νὰ ἐπισωρεύουν νέα δεινὰ εἰς τὰ ἤδη ὑπάρχοντα. Καὶ ἀκριβῶς τὸ χειρότερον ὅλων εἶναι ἡ κατὰ γεωμετρικὴν πρόοδον αὐξήσις τοῦ πληθυσμοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὴν κατ' ἀριθμητικὴν πρόοδον αὐξήσιν τῶν εἰδῶν διατροφῆς. Βεβαίως τὸ «αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε» ἀποτελεῖ ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ, δὲν εἶναι ὁμως ὀρθὸν ἀλόγως νὰ ὑποτασσώμεθα εἰς τὸ σεξουαλικὸν ἐνστικτὸν μας, διὰ νὰ αὐξάνωμεν τὸν πληθυσμὸν καὶ νὰ προκαλῶμεν τὴν ἐκ τῆς αὐξήσεως ταύτης δυστυχίαν.

Ἡ ἀγαθότης τοῦ Θεοῦ δὲν πρέπει νὰ συγγέεται μὲ τὸ ζωῶδες ἐνστικτὸν τὸ ἐκ τῆς σαρκὸς προερχόμενον. Ἴδου ἡ βασικὴ ἀντίληψις τοῦ πάστορος Malthus, ὡς ταύτην μὲ ἀριστοτεχνικοὺς χαρακτηρισμοὺς καὶ μὲ μεγίστην βαθύνοιαν μᾶς ἀναπτύσσει ὁ Bernard, ὅστις μᾶς παραθέτει τὸ βιομηχανικὸν περιβάλλον καὶ τὰς ἐργατικὰς συνθήκας τῆς ἐποχῆς τοῦ Malthus ἵνα ἀντιληφθῶμεν καὶ τὴν ἐπιρροὴν, ἣν ἐξήσκησαν ἐπὶ τῆς σχέσεώς του οἱ παράγοντες οὗτοι (σελ. 69).

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Bernard μᾶς γράφει σελίδας ἀφιερωμένας εἰς τὸν φιλελευθερισμὸν καὶ τὸν ἐμπειρισμὸν τοῦ Malthus, τὴν θέσιν του (φυσικοκρατικὴν) ἔναντι τῶν γαιοκτημόνων, τὴν ἀπολογία του διὰ τὴν μὴ κρατικὴν παρέμβασιν, ἐκ φόβου διασαλεύσεως τῆς φυσικῆς τάξεως, καὶ τέλος τὸν μοραλισμὸν καὶ ἀνθρωπισμὸν του.

Εἰς τὸ Κεφάλαιον II (ὁ Ricardo) ὁ συγγραφεὺς μᾶς φέρει εἰς τὴν ὕλην

του *Principles of Political Economy and Taxation* και θέτει τὸ ἐρώτημα πῶς προκύπτει ἡ ἀντίθεσις, ἐκ τοῦ βιβλίου τούτου, ἐναντίον τῆς βιομηχανικῆς ἐπαναστάσεως καταλήγων ὅτι ἡ ρικαρδιανὴ συνεισφορά συνίσταται ὅτι προκαλεῖ τὴν ἀνησυχίαν.

Ἐὰν ὁ Smith ἦτο αἰσιόδοξος καὶ ὁ Malthus ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς θείας προνοίας ὁ Ricardo μᾶς παρουσιάζει τὴν εἰκόνα ἐνὸς ἀπαισιοδόξου κόσμου. Τὸ ἔργον του καθαρῶς οἰκονομολογικὸν στερεῖται θεολογικοῦ χαρακτηῆρος, μολονότι οὗτος διέπεται ὑπὸ τῆς μεταφυσικῆς τῶν φυσικῶν νόμων, αἵτινες ἀναγκαστικῶς φέρουν πρὸς τὸ κακόν, τὴν λιμνάζουσαν κατάστασιν τῆς οἰκονομίας (σελ. 83). Εἴτα ὁ Bernard μᾶς εἰσάγει εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Ricardo περὶ ἀξίας, προσδιοριζομένης ὑπὸ τῆς ἐργασίας, ποσοτικῶς ἐξεταζομένης καὶ ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης «μηχανῆς» ἐκπηγαζούσης πρὸς ἱκανοποίησιν τῆς ἀγορᾶς. Ἡ ἐργασία εἶναι ἀναγκαστικὰ προσδεδεμένη μετὰ τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἀνθρώπου τοῦ ὁποίου τὸ δράμα εἶναι νὰ πληθύνεται ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος τῆς φιλαργύρου φύσεως (σελ. 84). Ἐνταῦθα προκύπτει τὸ θέμα τῆς ρθινοῦτης ἀποδόσεως τοῦ ἐδάφους καὶ ἡ αὐξησις τῆς ἐγγείου προσόδου συνδυαζομένων τούτων μετὰ τὸν νόμον τοῦ πληθυσμοῦ.

Καὶ ἰδοὺ τὸ δράμα, οὔτε ἡ γῆ οὔτε ἡ ἐργασία δύνανται νὰ καλύψουν τὸ κενὸν τοῦ ἐκ τοῦ ἀθηρίτου νόμου τοῦ πληθυσμοῦ προερχόμενον. Οὕτω προκύπτει καὶ ὁ ἀγὼν διὰ τὴν διανομὴν τῶν μερίδων τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος μεταξύ τῶν διαφόρων τάξεων (σελ. 85). Ἐκ τῶν τάξεων τούτων ὁ εὐρισκόμενος εἰς καλλιτέραν μοῖραν εἶναι ὁ γαιοκτῆμων καὶ ἡ παρατήρησις αὕτη δὲν εἶναι ἀσχετος πρὸς τὸ περιβάλλον τῆς Ἀγγλίας τὸ ὁποῖον ἐπηρεάζε τὴν σκέψιν τοῦ Ricardo (Ναπολεόντειος ἀποκλεισμός, ἐκβιομηχανισμός, ἔλλειψις εἰδῶν διατροφῆς κ.λπ. παράγοντες). Καὶ ὁ Bernard ἀναλύει τὴν Ρικαρδιανὴν σύλληψιν τῆς ἐν μακρῷ χρόνῳ λιμναζούσης καταστάσεως τοῦ συστήματος, καθ' ἣν τὰ κέρδη τείνουν νὰ ἐξαφανισθοῦν καὶ οἱ μισθοὶ νὰ ἐκπέσουν κάτω τοῦ ἐλαχίστου ὁρίου συντηρήσεως, ἐνῶ οἱ γαιοκτῆμονες θὰ ἀποκερδαίνουν εἰς βάρος μιᾶς ὁλονὲν πτωγευούσης κοινωνίας.

Ἐν μέσῳ τῆς καταστάσεως αὐτῆς ἕκαστος δέον νὰ ἀναζητῇ τὴν ἰδικήν του διέξοδον, καὶ ἵνα ἐπιτυγχάνῃ εἰς τοῦτο, δέον ὅπως ὑφίσταται καθεστῶς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας καὶ οὐχὶ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ ὅστις θὰ δημιουργῇ, εἴτι μεγαλύτερα ἐμπόδια ἀντιστάσεως εἰς τὴν λειτουργίαν τῶν φυσικῶν νόμων. Μόνη ἐλπίς ἐναντι τῆς μοιραίας αὐτῆς ἐξελίξεως τοῦ συστήματος, κατὰ Ricardo, εἶναι ἡ ἐργασία καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν ἀτόμων. Καὶ ἐὰν ἡ ἱστορία, τὸ μέλλον, εἶναι δράμα, τοῦλάχιστον τὸ παρὸν μετὰ τὴν ὑπαρξίν τοῦ *homo oeconomicus*, ἐντὸς μιᾶς ἐλευθερίας οἰκονομίας θὰ εἶναι ἀρμονία, τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ ἀποξενούμεθα ἀπὸ τὰς ζοφερὰς καταστάσεις αἵτινες δυνατόν νὰ προκύψουν κατὰ τὴν ἐξέλιξιν.

Καὶ ὁ Bernard συμπεραίνει : Οὕτως ὁ Ricardo κατέστη ἀφ' ἐνὸς μὲν

ἀπολογητής τοῦ ὑφισταμένου καθεστῶτος, συγχρόνως δὲ καὶ δυναμίτης εἰς τὰ θεμέλια αὐτοῦ τούτου τοῦ συστήματος.

Τὸν Ricardo ἀκολουθεῖ εἰς τὸ Κεφάλαιον III ὁ Jean Baptiste Say. Οὗτος εἶναι ὁ ἐκλαϊκευτής τῶν σμιθειανῶν ἀντιλήψεων ἀλλὰ ὄχι καὶ ὁ χυδαῖος ἀπολογητής των, λέγει ὁ Bernard. Σκοπὸς τοῦ Say δὲ ἦτο ἡ διὰ τῆς τακτοποιήσεως τῆς εἰς τὸ Wealth of Nations περιεχομένης ὕλης, νὰ καταστήσῃ αὕτη ἐφικτὴ διὰ τὸν πλουτισμὸν τῶν γνώσεων τῆς ἀναδεικνυομένης, εἰς Γαλλίαν τάξεως τῶν βιομηχάνων.

Αἱ ἰδέαι τοῦ Say κατ' ἀρχὴν ἐκτίθενται εἰς ἓνα μικρὸν τοῦ ἔργου τὸ *Olbie ou Essai sur les moyens de réformer les moeurs d'une Nation* (1799), τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε τὴν πρὸς τὸ βασικὸν τοῦ σύγγραμμα *Traité d'Économie Politique* γέφυραν σκέψεων.

Τὸ *Olbie* τοῦ Say εἶναι ἔργον χαρακτηρὸς οὐτοπικοῦ ὁμοιάζον εἰς πολλὰ σημεῖα μὲ τὰ οὐτοπικὰ βιβλία τῶν Thomas Morus, Charles Fourier, Cabet κ.ἄ. Φυσικὰ ὁ Say, λέγει ὁ Bernard, εἶναι περισσότερον συντηρητικὸς τῶν συγγραφέων τούτων. Τὸ ἔργον πάντως τοῦτο τοῦ Say εἶναι ἡ εἰκὼν μιᾶς νέας κοινωνίας, ἣτις διαδέχεται τὴν παλαιάν καὶ ἣτις διέπεται ἀπὸ πίστιν καὶ αἰσιοδοξίαν διὰ τὸ μέλλον.

Ὁ Say εἰς τὸ *Traité d'Économie Politique* εἰσέρχεται εἰς τὸν καθαρὸν χῶρον τῆς οἰκονομικῆς καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀξία προσδιορίζεται ἐκ τῆς χρησιμότητος τῶν ἀγαθῶν. Εἰς τὴν διατριβὴν μου ἐπὶ διδασκαρίᾳ «Ἡ ὑποκειμενικὴ περὶ ἀξίας θεωρία, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν φυσιοκρατῶν μέχρι σήμερον» ἐτόνισα τὴν συμβολὴν τοῦ Say διὰ τὴν μετέπειτα διαμόρφωσιν τῆς θεωρίας τῆς ὑποκειμενικῆς ἀξίας. Καὶ ὁ Bernard ἀκολουθεῖ τὴν αὐτὴν ὁδὸν παρουσιάζων παραγράφους τοῦ ἔργου τοῦ Say εἰς ἃς ἀναφέρεται ὅτι «ἡ παραγωγὴ δὲν εἶναι διόλου δημιουργία ὕλης, ἀλλὰ δημιουργία χρησιμότητος», καὶ ὅτι «ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ κριτὴς τῆς σημασίας πού ἔχουν τὰ πράγματα δι' αὐτὸν καὶ τῆς ἀνάγκης πού ἔχει δι' αὐτά» ... «ὁ ἄνθρωπος ... δίδει ἀξίαν εἰς τὰ πράγματα».

Ἡ αἰσιοδοξία τοῦ Say εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀποψίν του περὶ ἐγγείου προσόδου καὶ πληθυσμοῦ. Ἡ ἐγγεῖος πρόσοδος δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν φιλαργυρίαν τῆς φύσεως, ἀλλὰ εἰς τὸν πολλαπλασιασμὸν τῶν ἀναγκῶν συνεπεῖα τῆς αὐξήσεως τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου. Ὅσον δὲ διὰ τὸν πληθυσμὸν, οὗτος εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν παραγωγὴν τῶν ἀγαθῶν. Καὶ τὰ ἀγαθὰ ταῦτα τότε μόνον περιορίζονται, ὅταν προκαλῆται ἀτάξια ἐκ τῶν παρεμβάσεων τοῦ Κράτους ἢ καὶ ἕνεκα τῆς ἀγνοίας ἢ τῆς ὀκνηρίας τῶν παραγωγῶν. Καὶ ἰδοὺ ἡ μορφή τοῦ Φάουστ τῆς παραγωγῆς, ὁ ἐπιχειρηματίας, ὁ ὁποῖος συνδυάζει τοὺς συντελεστὰς τῆς παραγωγῆς πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ἀμοιβῆς τοῦ κέρδους. Ὁ Bernard ἀφιερώνει ἐπίσης λαμπρὰς σελίδας διὰ νὰ μᾶς ἐκθέσῃ τὰς ἰδέας τοῦ Say σχετικῶς μὲ τὴν ἐπικρατοῦσαν ἀρμονίαν εἰς τὴν Οἰκονομίαν, ἕνεκα τῆς

ἐλευθέρας δράσεως τῶν ἀτόμων παρὰ τὰ προκύπτοντα ἐξ αὐτῆς τῆς ἐλευθέρας δράσεως προβλήματα. Ἡ ἀόρατος χεὶρ ὁμῶς τῶν φυσικῶν νόμων παρεμβαίνει διὰ τὰ ἀποκαθιστᾶ τὴν διασαλευομένην πρὸς στιγμὴν τελείαν μηχανικὴν λειτουργίαν τῆς ἐλευθέρας οἰκονομίας. Εἶναι ὁ ἐλεύθερος οἰκονομικὸς λογισμὸς τῶν ἀνθρώπων, ἡ βάση τοῦ συστήματος ἐφ' οὗ στηρίζεται ὁ Say. Αὐτὴ εἶναι ἡ φύσις τῶν πραγμάτων, αὐτὸς εἶναι ὁ ὀρθολογισμὸς ὅστις διέπει τὸ φιλελεύθερον βιομηχανικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον ἀπαλλάσσει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν βαρβαρότητα τοῦ παρελθόντος. Κεντρικὸς δὲ ἄξων αὐτῆς τῆς προόδου εἶναι ὁ ἐπιχειρηματίας ὅστις δρᾷ συμφώνως πρὸς τοὺς φυσικοὺς νόμους δηλ. ἐν ἐλευθερίᾳ ἵνα λειτουργοῦν ἀπροσκόπτως οἱ φυσικοὶ νόμοι, καὶ ὁ ὁποῖος ἐκπροσωπεῖ τὴν βιομηχανικὴν καὶ πολιτικὴν ἐπανάστασιν. Διότι, ὡς λέγει ὁ Bernard, ὁ Say ἄνθρωπος τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1789 παραμένει πιστὸς εἰς τὰς πολιτικὰς του πεποιθήσεις. Εἶναι, ὡς εἶπεν εἰς τὴν αὐτοβιογραφίαν του ὁ John Stuart Mill «ὁ ἀντιπροσωπευτικὸς τύπος τοῦ ἀληθοῦς γάλλου δημοκράτου» (σελ. 107).

Ἡ περίοδος 1800—1830 ἀφορᾷ εἰς τὴν γαλλικὴν βιομηχανικὴν ἐπανάστασιν καὶ ἐντὸς τοῦ κλίματος τούτου ἀναπτύσσει ὁ Say τὰς ἰδέας του, δι' ὅ καὶ κηρύσσεται ἐχθρὸς τῶν μεγαλογαιοκτημόνων, οἵτινες εἶναι ἐπιβιώσεις τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος καὶ λαμβάνει θέσιν, εἰς τὴν πάλιν μεταξύ τῆς ὀκνηρᾶς καὶ τῆς παραγωγικῆς, ὑπὲρ τῆς δευτέρας. Καὶ τὸν Say ἀκολουθεῖ ὅλος ἐκεῖνος ὁ κόσμος τῶν φιλελευθέρων Γάλλων, οἱ ὅποιοι δὲν θέλουν νὰ παραδεχθῶν ὅτι οἱ μὴ ἐπαναστατήσασα Ἀγγλία θὰ ἐκβιομηχανίζετο ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐπαναστατήσασαν Γαλίαν, ἀλλὰ παραδεδομένην εἰς τὴν ἀγκάλῃ τῆς ἀντιδράσεως. Καὶ ἐνῶ λέγει ὁ Bernard ἐν Ἀγγλίᾳ ἔχομεν τὰς πρώτας κατὰ τοῦ συστήματος ἀντιδράσεις ἀπὸ μέρους τῶν Godwin καὶ Owen ἐν Γαλίᾳ ὁμῶς ἤτις εὐρίσκεται ἀκόμη εἰς τὴν πρώτην φάσιν τῆς βιομηχανικῆς Ἐπαναστάσεως, δὲν ὑφίσταται οὐδεμία ἀμφισβήτησις διὰ τὴν ἁρμονίαν τοῦ φιλελευθέρου συστήματος. Οὕτω ὁ Say γίνεται κήρυξ τῶν ἰδεῶν του εἰς εὐφορον ἔδαφος παρ' ὅλον ὅτι καὶ ἐν Γαλίᾳ δὲν ἐβράδυνε νὰ φανῇ τὸ μεταξύ ἐργατῶν καὶ ἐργοδοτῶν σχίσμα. Μετὰ ἀπὸ τὸν Say ὁ Bernard μᾶς εἰσάγει εἰς τὸ Βιβλίον III ἐπιγραφόμενον Μεταρρυθμιστὰί καὶ Σοσιαλισταί.

Εἰς τὸ Κεφάλαιον I τοῦ Βιβλίου τούτου, ὁ Bernard μᾶς ἀναπτύσσει τὰς ἰδέας τοῦ Sismonde de Sismondi. Οὗτος μολονότι ριζοσπάστης, εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ, ὑποδείξας τὰς ἀντινομίας τοῦ συστήματος καὶ καλλιεργήσας τὸ ἔδαφος εἰς τοὺς σοσιαλιστὰς δὲν ἐπαιξε ρόλον οὔτε προφήτου οὔτε καὶ ἀνανεωτοῦ. Ὁ Sismondi πιστεύει ὅτι ἡ κοινωνία, ὡς βιολογικὸς ὀργανισμὸς, ἔχει ἀνάγκην φαρμάκων πρὸς θεραπείαν τῶν ἀτελειῶν της οὐχὶ ὁμῶς ἀνατροπὴν δι' ἐγχειρήσεως. Δι' ὅ καὶ ὁ Sismondi εἰς τὰ ὅμματα τῶν σοσιαλιστῶν εἶναι κατὰ βάσιν ὑπερασπιστῆς τῶν κεφα-

λαιοκρατικῶν προνομίων, ἐνῶ πάλιν διὰ τοὺς συντηρητικούς παραμένει ἕνας Ἰακωβίνος (σελ. 121-122).

Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὸν Sismondi, ὡς λέγει ὁ Bernard, βοηθεῖ τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δοθεῖσαν φυσικὴν τάξιν διὰ τῆς ἐλευθερίας. Ἀκριβῶς ὅμως ἡ ἐλευθερία αὕτη εἶναι καὶ ἡ δημιουργοῦσα τὴν ἀντινομίαν εἰς τὸ σύστημα τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἐνεκα τούτου ὁ Sismondi ἐπικαλεῖται τὴν παρέμβασιν εἰς τὴν οἰκονομικὴν δρᾶσιν τῶν ἀνθρώπων καὶ γίνεται ὁ ἀπολογητὴς τῶν πρώτων ὑποδείξεων μιᾶς νέας ὀρθολογικῆς τάξεως, τὴν ὁποίαν θὰ διατυπώσουν εἰς τὰ συστήματά των οἱ Hamilton, List καὶ ἕτεροι στοχασταὶ τῶν οἰκονομικῶν. Ὁ Bernard ὅμως δὲν συλλαμβάνει τὴν δογματικὴν τοποθέτησιν τοῦ Sismondi, ὑποπίπτων οὕτω κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην εἰς βασικὸν λάθος (σελ. 123).

Ὁ Sismondi ὑποστηρίζει τὴν Πολιτικὴν Οἰκονομίαν, ὡς ἐπιστήμην τοῦ ἀνθρώπου, οὐχὶ μόνον τὴν διχωρίζει ἐκ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ θεωρεῖ ταύτην ὡς ἐπιστήμην εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὴ ἠθικὴν ἐπιστήμην. Ὁ Bernard ἐν συνεχείᾳ ἀναπτύσσει τὰς ἀπόψεις τοῦ Sismondi ἐπὶ τοῦ συστήματος του χάριν τῶν ἐργατῶν καὶ τὴν θέσιν του καθ' ἡν ἡ τύχη τῶν ἐργαζομένων τάξεων ἔχει μεγίστην σημασίαν διὰ τὸ Ἔθνος ἐφ' ὅσον αὐτὰ αποτελοῦν τὸ μεγαλύτερον τμήμα του.

Τὸ ἔργον τοῦ Sismondi «Nouveaux Principes d'Économie Politique» ἀναλυόμενον ὑπὸ τοῦ Bernard, μᾶς δίδει ἀνάγλυφον τὴν εἰκόνα τῆς ἀντιθέσεώς του πρὸς τὸν οἰκονομικὸν φιλελευθερισμόν. Καὶ ὁ Bernard ἐκθέτων τὰς ιδέας τοῦ Sismondi ἐπὶ τῆς ἀξίας, τῆς ἀνταλλαγῆς, τῆς καταναλώσεως, τοῦ ἀνεπαρκoῦς εἰσοδήματος, καὶ τῶν κρίσεων, χαρακτηρίζει τελικῶς τὸν Sismondi ὡς ἕνα ἀστόν, πεφωτισμένον, ἠθικὸν καὶ ριζοσπάστην ὑποδεικνύοντα τὴν διόρθωσιν ὀρισμένων ἀτελειῶν τοῦ συστήματος. Ἐπίσης ὁ Bernard ἀφιερώνει σελίδας διὰ νὰ μᾶς παρουσιάσῃ τὸν ρωμαντισμὸν τοῦ Sismondi καὶ τὴν νοσταλγίαν διὰ τὴν παλαιὰν καλὴν ἐποχὴν στερουμένην τῶν μηχανῶν. Ἡ ἀντίθεσις ὅμως αὕτη τοῦ Sismondi πρὸς τὰς μηχανὰς ὠφείλετο, ὑπογραμμίζει ὁ Bernard, διότι ὁ Sismondi ἐθεώρει ὅτι αἱ μηχαναὶ δὲν συνεβιβάζοντο πρὸς τοὺς ἐλλιπεῖς ἰσχύοντας θεσμούς. Οὕτως ὁ Sismondi τελικῶς εἶναι ἀπολογητὴς τοῦ ρωμαντικοῦ οὐμανισμοῦ καὶ συγχρόνως ὁ σκαπανεὺς τῶν σοσιαλιστικῶν θεωριῶν.

Εἰς τὸ Κεφάλαιον III ἐπιγραφόμενον Saint Simon, ὁ Bernard μᾶς θέτει ἐξ ἀρχῆς τὸ ἐρώτημα. Τί εἶναι ὁ Saint Simon, Ἀπόστολος τοῦ καπιταλισμοῦ, προφήτης τῆς τεχνοκρατίας, τοῦ σοσιαλισμοῦ, τί εἶναι; Κατ' ἀρχὴν ὁ Saint Simon ἀνήκει εἰς τὴν χορείαν ἐκείνην οἵτινες ἐκλήθησαν ἰδεολόγοι. Ὅχι μόνον ἀπὸ πλευρᾶς συνειδητῆς υἰοθετήσεως τῶν ἰδεῶν του, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ περιβάλλοντος ἐπ' αὐτοῦ. Τὸ περιβάλλον εἶναι τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῆς βιομηχανικῆς ἐπαναστάσεως. Ὁ Saint Simon

είναι ὁ ἀνανεωτῆς τῆς θρησκείας, ὁ οὐμανιστής, ὁ νοσταλγὸς τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἰδεῶν οἵτινες ἐκυριάρχουν πρὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἐκβιομηχανισμού. Ὁ Saint Simon εἶναι ἐπίσης ὁ φιλελεύθερος δημοσιολόγος, ὁ ὑμνητῆς τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐλευθέρου ἐμπορίου. Καὶ ἰδοὺ τὸ διπλοῦν περὶ τῆς τοῦ Saint-Simon, λέγει ὁ Bernard. Ἐκ τῆς μιᾶς πλευρᾶς δέχεται τὰς ἰδέας αἵτινες ἐκυριάρχουν κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα καὶ ἀπὸ τῆς ἄλλης ἐκδηλώνει ἀνεπιφυλάκτως τὴν ἀντίθεσιν τοῦ πρὸς τὸ Παλαιὸν Καθεστῶς, τὴν ἀριστοκρατίαν, τὸν παλαιὸν κληρικισμόν καὶ τὴν ἰσχύϊν τῶν μεγαλοκτημόνων. Καὶ τοῦτο διεκήρυσσεν ὁ Saint Simon λέγων ὅτι «πρέπει νὰ ἀνατραποῦν οἱ θεολογικοὶ καὶ φεουδαλικοὶ θεσμοί, νὰ καταστραποῦν αἱ δεισιδαίμονες πεποιθήσεις καὶ νὰ ἀλλάξουν τὰ ἔθιμα καὶ αἱ συνήθειαι, αἵτινες ἐτέθησαν ὑπὸ τῶν προνομιοῦχων ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων οἵτινες καλλιεργοῦν τὴν βιομηχανίαν» (σελ. 43). Δι' ὃ καὶ διατυπώνει «ἓνα σχέδιον ἐνὸς νέου συστήματος τὸ ὅποιον θὰ ἀντικαταστήσῃ τὸ παλαιόν, τοῦτο δὲ θὰ διαρθρωθῇ «διὰ μιᾶς διοικήσεως κοινῶν συμφερόντων, ὀργανωμένης βάσει τῆς σωφροσύνης καὶ τοῦ δικαιοσύνη τοῦ αἰῶνος». Σκοπὸς δὲ τοῦ κλήρου εἰς τὸ ἐξῆς θὰ πρέπῃ, νὰ εἶναι ἡ ἠθικὴ βελτίωσις τῆς κοινωνίας, οὐχὶ ὅμως τῶν παλαιῶν ὑπισθοδρομικῶν ἀντιλήψεων. Καὶ ὁ Bernard μᾶς παρουσιάζει τὸν Saint Simon ὑπερασπιστὴν τῆς βιομηχανικῆς τάξεως, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἀπολογητὴν τῆς τάξεως τῶν ὑποῶν θέλει νὰ ἐπιβάλῃ, καὶ ἡ τάξις αὕτη εἶναι θὰ ἐλέγαμε τῶν τεχνοκρατῶν καὶ ἐπιστημόνων ἐνῶ ὁ λαὸς θὰ ὑπῆκουεν εἰς αὐτάς (σελ. 151).

Γενικῶς ὁ Saint Simon εἶναι ὑποστηρικτῆς τοῦ πανθεισμοῦ καὶ τῶν πολυτεχνιῶν καὶ ἡ καλλιτέρα κατ' αὐτὸν κοινωνικὴ ὀργάνωσις. εἶναι ἐκείνη ἣτις διασφαλίζει τὴν εὐτυχίαν τῆς πλειοψηφίας. Εἶναι δὲ ὁ ἀστὸς ὁ ὅποιος μετὰ τὴν περίφημον «παραβολὴν» τοῦ ἐπιθυμεῖ νὰ ἀνανεώσῃ τὸ σύστημα τὸ ὅποιον ἐν τῇ ἐξελίξει του φαίνεται ὅτι πάσχει ὑπὸ πολλῶν κακῶν.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Bernard παραθέτει ἐν ἐπίμετρον ἐπὶ τοῦ Auguste Comte καὶ τοῦ θετικισμοῦ του καὶ εἰσέρχεται εἰς τὸ Κεφάλαιον III ὅπου ἀναπτύσσει τὰς ἰδέας τοῦ Fourier. Ὁ Bernard μᾶς ἐκθέτει τοὺς προφητικoὺς στοχασμοὺς τοῦ Fourier καὶ δίδει τὸν ὄρισμόν τῆς οὐτοπίας ὡς τῆς εἰκόνας μιᾶς ἰδανικῆς κοινότητος ἣτις ἐκφράζει τὰς πλέον βαθεῖας προσπαθείας τῶν ἀνθρώπων καὶ ἣτις καταλύει καὶ ὑπερκεράζει τὰ συμφέροντα μιᾶς δεδομένης κοινωνίας κατὰ τὴν δεδομένην ἐποχὴν (σελ. 169). Μίαν τοιαύτην οὐτοπίαν ἀνέπτυξε καὶ ὁ Fourier στηριχθεὶς ἐπὶ τοῦ τριπτύχου Θεοῦ—Ἰλγῆ—Δικαιοσύνης. Ὁ Θεὸς ἢ Πνεῦμα εἶναι ἡ ἐνεργὸς ἀρχὴ καὶ κινητήριος δύναμις, ἡ ἴλη εἶναι τὸ παθητικὸν στοιχεῖον καὶ ἡ Δικαιοσύνη ὁ ρυθμιστῆς τῆς κινήσεως. Ἐπὶ τῆς δικαιοσύνης δὲ τῆς ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐκπορευομένης, προσπαθεῖ ὁ Fourier νὰ στηρίξῃ τὸ οἰκοδόμημά του.

Εἶναι λάθος νὰ λέγεται ὅτι θὰ ἐπιτύχωμεν νὰ ὑποτάξωμεν τὰ πάθη μας εἴτε νὰ μεταβάλλωμεν τὴν ἀνθρωπίνην καρδίαν, τίποτε ἐξ αὐτῶν — λέγει ὁ

Fourier — αλλά δέον ὅπως ἀλλάξωμεν τὸ ὑφιστάμενον ἀτελές περιβάλλον τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸν προσαρμόσωμεν πρὸς ἓνα τέλειον ἰδανικὸν περιβάλλον.

Ἡ ἱστορία δὲν εἶναι μίᾳ εὐθεῖα γραμμικῇ κατεύθυνσις τῆς ἀνθρωπότητος κατὰ τὴν πορείαν τῆς, ἀλλὰ μίᾳ κυματοειδῆς γραμμῇ πτώσεων καὶ ἀνόδων πρὸς τὴν πλήρη εὐτυχίαν. Διὰ τὴν συμβῆ ὁμοῦς αὐτὸ ἀπαιτεῖται ἡ δημιουργία τοῦ πλέον προσηρμοσμένου περιβάλλοντος πρὸς τὸν ὑπέρτατον ἠθικὸν νόμον. Οὗτος καλεῖται δικαιοσύνη. Μὲ τὰς βασικὰς αὐτὰς σκέψεις τοῦ Fourier ὁ Bernard μᾶς εἰσάγει εἰς τὴν οὐτοπίαν τῆς Φάλαγγος (Phalanstère) ἣτοι τῆς Κοινότητος ἣν ὁ Fourier ὠνειρεύθη πρὸς ἐπίτευξιν τῆς εὐτυχίας τοῦ ἀνθρώπου. Πιὰ τὰς παραδόξους ἰδέας τοῦ Fourier, λέγει ὁ Bernard, ἡ τιμὴ ἀνήκει εἰς αὐτὸν εἰς τὸ ὅτι προσεπάθησε διὰ τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἰδεῶν του, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι ἐργάται τῆς ἐπιστήμης, νὰ ἀφυπνίσῃ τὰς λειτουργούσας συνειδητὰς ὁμαδικὰς δυνάμεις τῶν ἀνθρώπων διὰ τὴν μεταξύ των καὶ ἄνευ ἀντιθέσεων συμβίωσιν.

Εἰς τὸ Κεφάλαιον IV ὁ Bernard ἐξετάζει τοὺς σοσιαλιστὰς οὐτοπιστὰς. Ὅπως ἀντικαμβανόμεθα ἀφήνει τοὺς Saint Simon καὶ Charles Fourier ἐκτὸς τῶν οὐτοπιστῶν σοσιαλιστῶν. Φρονεῖ ὅτι οἱ οὐτοπισταὶ σοσιαλισταὶ Cabet, Pecqueur, Vidal, Blanc ἔχουν διάφορον ἰδανικὸν κατασκευάσμα ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν ριζοσπαστικῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Sismonde de Sismondi, ὀλιγώτερον ὑπερβολικὸν ἐκείνων τοῦ Fourier καὶ ὀλιγώτερον τακτοποιημένας ἰδέας ἐκείνων τοῦ Saint Simon (σελ. 190).

Οἱ οὐτοπισταὶ σοσιαλισταὶ ἀνήκουν εἰς τὴν ταραχώδη ἐποχὴν τοῦ 1848 ὅτε τὰ κοινωνικὰ θέματα τίθενται ἀμειλίχτως ὑπὸ τῶν μαζῶν, ἐναντι τοῦ συντηρητισμοῦ τοῦ φιλελευθέρου καπιταλισμοῦ. Ἐκ τῶν οὐτοπιστῶν ὁ Cabet εἶναι ἐπηρεασμένος ὑπὸ τοῦ Morelly, τοῦ Helvetius καὶ τοῦ Rousseau, ὡς ἐπίσης ὑπὸ τῶν Robespierre καὶ Babeuf. Ὁ Cabet φαντάζεται μικρὰς ἀγροτικὰς κοινότητας ὅπου ἕκαστος θὰ ἐργάζεται συμφώνως πρὸς τὰς δυσχερείας τῆς. Ἀλλὰ ἡ κεντρικὴ ἐξουσία εἶναι ἐκείνη ἣτις θὰ κρίνῃ τὰς ἀνάγκας καὶ τὰς δυσκολίας τῶν μελῶν. Καὶ περισσώτερον τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἡ ἰσότης ἐκείνη τὴν ὑποίαν ὠνειρεύεται ὁ Cabet. Καὶ ἵνα ἐκπληρώσῃ τὸ δειρόν του ἐπικαλεῖται τὴν ἐφαρμογὴν ἐνὸς ἀληθοῦς κοινωνικοῦ δεσποτισμοῦ. Ὁργανον ἐπιβολῆς τοῦ δεσποτισμοῦ τούτου εἶναι τὸ Κράτος τὸ ὁποῖον παρουσιάζει νὰ κατευθύνῃ τὴν κοινότητα εἰς τὴν φανταστικὴν πολιτείαν του τὴν Ἰκαρίαν (σελ. 192).

Ὁ Louis Blanc, πλέον πραγματιστής, διακηρύσσει τὴν σημασίαν τῶν ἐθνικῶν ἐργαστηρίων ἐναντι τῶν ἀτομικῶν τοιούτων (σελ. 193). Τὰ ἔξοδα τούτων δὲ διαιρεῖ εἰς τρία τμήματα. Τὸ πρῶτον ἀφορᾷ εἰς τὰ μέλη τῶν ἐργαστηρίων, τὸ δεῦτερον εἰς τὴν πρόνοιαν καὶ ἀσφάλισιν τῶν μελῶν των, τὸ δὲ τρίτον εἰς τὴν αὐτοχρηματοδότησίν των (σελ. 199). Τὰ ἐργαστήρια θὰ

συναγωνίζονται τὰς ιδιωτικές ἐπιχειρήσεις, καὶ δὴ ἐπιτυχῶς, ἐφ' ὅσον τὰ μέλη των θὰ ἐργάζωνται δι' ἴδιον ὄφελος.

Οἱ μετριοπαθέστεροι, ἐκ τῶν οὐτοπιστῶν, ἐκπροσωποῦνται ἀπὸ τοῦ Pecqueur καὶ Vidal. Οἱ συγγραφεῖς οὗτοι ἐπιζητοῦν ἤρεμον μεταβολὴν τοῦ καθεστῶτος, θέτοντες ὡς πρῶτον βῆμα τὴν ἐκπαίδευσιν ἥτις ἀποτελεῖ, διὰ πᾶσαν ἀλλαγὴν, ἀνάσχεσιν ἐναντι τῶν ὀδύνων καὶ τῆς ἀναρχίας (σελ. 116). Ἐπίσης οἱ Pecqueur καὶ Vidal καὶ οἱ ὄπαδοί τούτων ἐπικαλοῦνται τὴν παρέμβασιν τοῦ Κράτους ἵνα ἐπιτευχθῇ οἰκονομικὴ ἁρμονία. Καὶ τὴν κρατικὴν ἐπέμβασιν τὴν θέλουν διαρκῆ καὶ δραστηρίαν πρὸς ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐν γένει ζωῆς.

Ὁ Bernard συνεχίζων παραθέτει τὰς διαφόρους φιλοσοφικὰς καὶ ἠθικο-θηρησκευτικὰς ἐπιρροὰς ἐπὶ τῶν οὐτοπιστῶν σοσιαλιστῶν ὡς ἐπίσης καὶ τοῦ ἐν γένει περιβάλλοντός των, συγχρόνως δὲ παρατηρεῖ ὅτι ἡ νοσηροπία τῶν κλασσικῶν συναντᾶται καὶ εἰς τοὺς συγγραφεῖς τούτους οἵτινες ἀντιμετωπίζουν τὸ μέλλον τῆς ἀνθρωπότητος πραγματοποιούμενον διὰ τῆς προόδου τῶν ιδεῶν (σελ. 201). Αἱ ἀντιλήψεις δὲ αὐταὶ τῶν οὐτοπιστῶν σοσιαλιστῶν δὲν ἀνατρέπουσιν τὸ καθεστῶς τῆς ἀστοκρατίας, ἀλλὰ προσπαθοῦν ὅπως ἐπιτύχουν τὴν διατήρησιν τῆς βάσει τῆς μεταξὺ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων συνεργασίας.

Εἰς τὸ Βιβλίον IV, ἐπιγραφόμενον «Ὁ φιλελευθερισμὸς» κατὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος, ὁ Bernard ἀρχίζει μὲ Κεφάλαιον I τὸν Bastiat τοῦ ὁποῖου περιγράφει τὰς «Οἰκονομικὰς Ἁρμονίας» καὶ τὴν πίστιν του εἰς τὸ μέλλον τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Bastiat αἱ ἀπαισιόδοξοι ἀντιλήψεις τῶν Ricardo καὶ Malthus δὲν εὐσταθοῦν. Δὲν εἶναι ἀληθές, διακηρύσσει ὁ Bastiat, ὅτι ἡ ἀνθρωπότης φέρεται πρὸς τὴν δυστυχίαν. Ἡ παρέμβασις εἰς τὴν οἰκονομικὴν λειτουργίαν τῶν φυσικῶν νόμων σημαίνει ἀντίθεσιν πρὸς τὴν φυσικὴν τάξιν τῶν πραγμάτων, «ἀποτελεῖ βλασφημίαν κατὰ τῆς θεϊκῆς τάξεως».

Ἡ ἐλευθερία τῶν ἀτόμων ἀποτελεῖ τὴν βᾶσιν τῆς φυσικῆς τάξεως, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, ὅσον ἀφορᾷ δὲ διὰ τὴν μεταξὺ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων ἀντίθεσιν, αὕτη ὑπὸ καθεστῶς ἐλευθερίας δὲν δύναται νὰ υπάρξῃ ἐφ' ὅσον εἶναι διὰ πᾶσαν τάξιν προσιτὴ ἢ ἄνοδος τῆς καὶ ἡ ἐξασφάλισις τοῦ μεριδίου τῆς ἐξ ἐκείνου τὸ ὁποῖον ἡ συλλογικὴ προσπάθεια παράγει. Ἐνεκα τούτου τὸ Κράτος πρέπει διὰ τῆς νομοθεσίας του νὰ διασφαλίζῃ τὴν ἐλευθερίαν, νὰ προάγῃ δὲ ταύτην διὰ τῆς ἀπογῆς του ἀπὸ πᾶσαν παρέμβασιν εἰς τὴν οἰκονομικὴν δραστηριότητα τῶν ἀτόμων.

Ὁ Bernard κρίνων ὅλας αὐτάς τὰς ἀπόψεις τοῦ Bastiat, τὰς ὁποίας ἀναπτύσσει κατ' ἀνάγλυφον τρόπον καὶ δι' ἐπιτυχῶν συγκρίσεων, ἰδίως μὲ τὰς ιδέας τοῦ Proudhon (δεδομένου ὅτι ἀμφότεροι ἐπικαλοῦνται τὴν δικαιοῦσ-

νην) διαγράφει ὁμως τὸν μεταξύ των διάφορον στοχασμὸν ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ καθεστῶτος καὶ τοῦ τρόπου ἐπιβολῆς τῆς δικαιοσύνης.

Ὁ Bastiat τελικῶς παρουσιάζεται, ὑπὸ τοῦ Bernard, ὡς ὁ ὑποστηρικτῆς τῆς ιδεώδους μορφῆς τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ὁ καλύπτων μὲ τὴν μάσκαν τοῦ καλοῦ τὸν ἀμοραλισμὸν τῶν σχέσεων αἰτινες προκύπτουν ἐκ τοῦ φιλελευθέρου καθεστῶτος, καὶ ὡς ὁ συνεχιστῆς τῆς αἰσιοδόξου Γαλλικῆς οἰκονομικῆς σκέψεως, ἥτις οὐσιαστικῶς ἐκίνησεν ἐκ τοῦ Jean Baptiste Say.

Τὸ Κεφάλαιον II ἀφορᾷ εἰς τὸν John Stuart Mill ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ οἰκονομολόγος εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Bernard ἀφιερώνει καὶ τὸ τέλος τοῦ Βιβλίου IV'.

Ὁ John Stuart Mill εἶναι, λέγει ὁ Bernard, θεϊστῆς, δὲν δέχεται τὸν μῦθον τῆς θείας παρουσίας, ἀφήνων εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὴν πρωτοβουλίαν διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῶν πραγμάτων των. Καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος συνεργάζεται ἐπίσης μετὰ τοῦ Θεοῦ πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ προορισμοῦ του, πού εἶναι ἡ συμμόρφωσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς μίαν ἀτελεύτητον προσπάθειαν ἵνα φθάσῃ εἰς τὸ ἀνώτατον ἐπίπεδον δικαιοσύνης καὶ καλωσύνης, οὐχὶ δὲ ἡ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου μίμησις τῶν νόμων τῆς φύσεως. Ἡ Ἱστορία βαίνει πρὸς τὸ βέλτιστον καὶ τοῦτο εἶναι συνέπεια τῶν ἐλλόγων καὶ ἀκταβλήτων προσπαθειῶν τοῦ ἀνθρώπου, διότι τὸ κακὸν συνυπάρχει μὲ τὸ καλὸν καὶ ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ πολεμήσῃ τὸ κακὸν τὸ ὁποῖον καὶ κατανικᾷ ἐν τῇ μετὰ τοῦ Θεοῦ συνεργασίᾳ. Ἡ νίκη τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῶν δυνάμεων τοῦ κακοῦ σημαίνει καὶ τὴν ἐπίτευξιν μιᾶς δικαίας τάξεως. Ἐνταῦθα προκύπτει καὶ τὸ θέμα τῆς δικαίας διανομῆς τοῦ πλοῦτου. Ἡ διανομὴ τοῦ πλοῦτου προσδιορίζεται συμφώνως πρὸς τὰ αἰσθήματα καὶ τὴν γνώμην τῆς ἀρχούσης τάξεως, διαφερόντων κατὰ χῶρον καὶ χρόνον (σελ. 230). Καὶ ὁ Mill γίνεται ὁ ἀπολογητῆς τῆς ἀστικῆς τάξεως ἀφ' ἑνὸς καὶ ὁ ὑπερασπιστῆς τοῦ δικαίου τῶν ἐργαζομένων ἀφ' ἑτέρου.

Ὁ Bernard, ἐν συνεχείᾳ, ἐξετάζει τὰς ἀπόψεις τοῦ Mill ἐπὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ, τὰς ἐναντίον τῆς κρατικῆς παρεμβάσεως ἀπόψεις του, τὴν ὑπεράσπισιν τῆς ιδιοκτησίας, τοῦ κληρονομικοῦ δικαιώματος καὶ τῆς φιλελευθέρου κοινωνίας. Ἡ πεμπτοσύνη τῆς σκέψεως τοῦ Mill εἶναι λέγει ὁ Bernard, ἡ πίστις του εἰς τοὺς κοινωνικοὺς νόμους καὶ τῆς φύσεως οἱτινες δημιουργοῦν καὶ τὰς ἐντὸς τῆς κοινωνίας διαφόρους καταστάσεις, αἰτινες μὲ τὴν σειρὰν των ὑπόκεινται εἰς τὴν ἐπιρροὴν τῶν ἀνθρώπων (σελ. 238).

Μὲ τὸν John Stuart Mill κλείει καὶ τὸ θέμα τοῦ Bernard ὁ ὁποῖος μὲ ἀπαράμιλλον, ἀρχιτεκτονικὴν καὶ βάθος σκέψεως παρέθεσε τὴν κοινωνιολογίαν τῶν οἰκονομικῶν δογμάτων ἀπὸ τῶν φυσιοκρατῶν. Οὕτω φθάνει εἰς ὠρισμένα Συμπεράσματα (σελ. 244 κ.ἐπ.) διὰ νὰ κρίνῃ τὰ φιλελεύθερα συστήματα. Οἱ φιλόσοφοι καὶ οἱ ἐπιστήμονες φυσικοὶ Newton, Locke, Condillac, Descartes, Hume, Malebranche, Leibniz, Wolff, κ.ἄ. ἐπηρέασαν μὲ τὰς ἀπόψεις των ἐπὶ τῆς φυσικῆς τάξεως, καὶ τοὺς φυσικοὺς νόμους τῆς ἰσορρο-

πίας τόσον τὸ φυσιοκρατικόν, ὅσον καὶ τὸ φιλελεύθερον σύστημα. Ἡ ἀναλογία τῆς φυσικῆς τάξεως ἣτις εὐρίσκεται εἰς τὴν οἰκονομικὴν φυσικὴν τάξιν διατρανοῦται καθ' ὅλην τὴν περίοδον τὴν ὁποίαν ἠρεῦνησεν ὁ Bernard ἔ ὁποῖος τελικῶς κινεῖται μεταξὺ τῶν φιλελευθέρων μικροαστικῶν τάσεων τοῦ Proudhon καὶ τῶν ἐπαναστατικῶν διακηρύξεων τοῦ ἱστορικοῦλιστοῦ Karl Marx.

Τὸ βιβλίον τοῦ Bernard γέμει πλουσίων βιβλιογραφικῶν πηγῶν, συγκριτικῶν παραθέσεων ὑψίστης ἐπιστημονικῆς ἱκανότητος, ἐμπειρίας, καὶ βαθυστοχάστου ἐρεύνης, ἐπὶ τοῦ ἔργου τῶν οἰκονομολόγων τοὺς ὁποῖους παραθέτει. Παρουσιάζει ὁμως δύο ἀσθενεῖς πλευράς, ἡ πρώτη εἶναι ὅτι δὲν κοινωνιολογεῖ τόσον ἐπὶ τοῦ περιβάλλοντος ὅσον φιλοσοφεῖ ἐπὶ τῆς σχέσεως τῶν οἰκονομολόγων περὶ τοῦ ἔργου τῶν ὁποίων ὁμιλεῖ, ἡ δὲ δευτέρα εἶναι ὅτι ἐνῶ διφαίνεται εἰς τὸ ὅλον ἔργον τοῦ ἡ προσπάθεια νὰ συμβιβάσῃ τὸν Proudhon μὲ τὸν Marx δὲν ἀναλύει τὰς ἰδέας τοῦ δευτέρου, ἀφήνων μάλιστα νὰ ἐννοηθῇ ὅτι οἱ δύο οὗτοι συγγραφεῖς ἀποτελοῦν τὸν τελευταῖον σταθμὸν τῆς οἰκονομικῆς σχέσεως.